

DILEME DUHOVNIKOV V ZGORNJEM POSOČJU PO DRUGI
SVETOVNI VOJNI SKOZI PERSPEKTIVO TOLMINSKEGA PROCESA

Marko KLAVORA

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: marko.klavora@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Na severnem Primorskem so potekali procesi po drugi svetovni vojni proti duhovnikom predvsem na Tolminskem, najbolj odmevna pa sta bila procesa, ki sta se odvijala v Tolminu: proces proti Jožku Kraglju leta 1949 in "tolminski proces" leta 1952. Avtor v prispevku s pomočjo sodnega gradiva "tolminskega procesa", avtobiografskih zapisov dveh na procesih obtoženih in zaprtih duhovnikov, župnijskih kronik, zapisnikov sej lokalnih KP ter ustnih intervjujev analizira odnos posameznih duhovnikov do povojne oblasti (in obratno). Kot izhodišče si je postavil vprašanje: zakaj so po drugi svetovni vojni (in priključitvi 15. 9. 1947) ostali v Zgornjem Posočju (Jugoslaviji) in še naprej opravljali svoje službe ravno ti posamezniki – duhovniki, oziroma, zakaj so drugi zbežali.

Ključne besede: duhovniki, Katoliška cerkev, politični procesi, 1945–1953, Zgornje Posočje, tolminski proces

I DILEMMI DEL CLERO NELL'ALTO ISONZO DOPO LA SECONDA GUERRA
MONDIALE ATTRAVERSO LA PROSPETTIVA DEL PROCESSO
DI TOLMINO

SINTESI

Nel settore settentrionale della Primorska, principalmente nella zona del Tolminese, dopo la seconda guerra mondiale si sono svolti processi a carico di alcuni rappresentanti del clero. I più risonanti sono stati i due procedimenti svoltisi a Tolmino: quello contro Jožko Kragelj nel 1949 e il cosiddetto "processo di Tolmino" nel 1952. L'autore ha esaminato l'atteggiamento dei singoli sacerdoti verso l'autorità del dopoguerra (e viceversa) avvalendosi del materiale giudiziario relativo al "processo di Tolmino", degli scritti autobiografici di due imputati, dei sacerdoti rinchiusi, delle cronache parrocchiali, dei verbali di riunione delle sedi locali del

Partito comunista e di interviste orali. Il contributo prende le mosse dal seguente quesito: perché questi sacerdoti sono rimasti dopo la seconda guerra mondiale (e l'annessione del 15. 9. 1947) nell'alto Isonzo (Jugoslavia) continuando a svolgere i loro servizi, ovvero, perché altri invece sono fuggiti?

Parole chiave: clero, Chiesa cattolica, processi politici, 1945–1953, Alto Isonzo, processo di Tolmino

UVOD

Po drugi svetovni vojni so procesi proti duhovnikom na severnem Primorskem potekali predvsem na Tolminskem. Najbolj odmevna sta bila gotovo procesa, ki sta se odvijala v Tolminu, in sicer proces proti Jožku Kraglju leta 1949 in proces proti štirim duhovnikom, bogoslovcu in organistu, leta 1952, znan kot "tolminski proces". Razloge za procese na Tolminskem lahko iščemo tudi v dejstvu, da je med letoma 1945 in 1947 večina ozemlja na tem področju spadala v cono A in je pred priključitvijo tega dela k Jugoslaviji (15. 9. 1947) veliko duhovnikov pobegnilo, oblast pa se je "znesla" nad tistimi, ki so ostali (Čipić Rehar, 2004, 597). Kot je razvidno iz podrobnejše analize tolminskega procesa in odnosa politične in sodne oblasti do duhovnikov na tem področju, gre za splet medvojnih stališč posameznih duhovnikov, prijateljskih vezi s prebeglimi duhovniki, njihovega povojnega delovanja v coni A ter bližine meje in (tradicionalnega) vpliva, ki so ga imeli na ravnanja in mišljenja ljudi. Če to povežemo še s slabo ekonomsko situacijo v Jugoslaviji po priključitvi, ki je bila za prebivalstvo v hribovskem okolju pereča, uhajanjem mladih preko meje, kar je politično oblast gotovo skrbelo, upadi skupin ter tihotapstvom, kar je posledično spodbudilo represivno potrebo države, je pozornost organov oblasti do ravnanja duhovnikov na tem področju bolj razumljiva. Ob zaostrovanju odnosov z Vatikanom se je nadzor države in političnih oblasti še krepil in ne nazadnje, kot bo v nadaljevanju tudi pojasnjeno, tudi prevladal.

Odnos cerkev – država po drugi svetovni vojni v Sloveniji (Jugoslaviji) bo v tej razpravi zarisana le v glavnih obrisih. Prvenstvena pozornost bo usmerjena v (mikro) področje Zgornjega Posočja, kjer me bodo zanimali posamezni duhovniki, ki so po drugi svetovni vojni in priključitvi ostali v Zgornjem Posočju (Jugoslaviji) in še naprej opravljali svojo službo oziroma, kot pravijo oni, "svojo dolžnost". Vprašanje, ki se mi je na tem mestu porodilo, je: zakaj so ostali ravno ti oziroma zakaj so drugi zbežali. Kaj jih je torej "motiviralo", da so ostali? Moja teza je, da so odšli predvsem tisti, ki so ocenili, da so se s stališča nove jugoslovanske oblasti med vojno in v času zavezniške vojaške uprave kompromitirali, medtem ko so ostali tisti, ki so presodili,

da niso v omenjenem obdobju storili nič takega, zaradi česar bi jih nove jugoslovanske oblasti lahko preganjale.¹

Ker konkretnih duhovnikov kot zgodovinar ne morem (in ne smem) ločiti od institucije (Katoliške cerkve) in okolja ter okoliščin (konteksta), v katerih so opravljali svojo službo, ki jih je kot posameznike določala, bom v pričujočem članku poskušal prikazati vse na enem mestu, vendar s poudarkom na posamezniku, ne pa instituciji, ki jo predstavlja. To me postavlja pred dodatne tehnične in metodološke probleme prikaza določenega zgodovinskega dogajanja, saj je potrebno poleg individualnih faktorjev upoštevati tudi sive cone, področja prekrivanja, sodelovanja in ne samo antagonizmov, ki jih opazujemo, če sledimo izključno ideološkemu ali političnemu (institucionalnemu) boju med Jugoslavijo in Vatikanom, med katerima so se znašli konkretni duhovniki v tem obdobju.

Ideološki in politični boj je v obdobju po drugi svetovni vojni prevladoval, kar potrjuje tudi tolminski proces (pa tudi ostali podobni politični procesi po drugi svetovni vojni). Šlo je za neenakopraven boj oblastnega aparata proti precej izoliranim posameznikom – duhovnikom, predstavnikom Katoliške cerkve, ki povojnim oblastem ni bila naklonjena. V boju s sovražnikom, še posebej ideološkim, je tajna policija (UDV) v Sloveniji uporabljala tudi rafinirane metode pritiska in na tak način prodrla tudi v duhovniške vrste. Kot piše Egon Pelikan, je duhovnika *"neusmiljen aparat UDV z najrazličnejšimi prevarami, ukanami, izsiljevanji in maltretiranjem postavil v službo svojega aparata, včasih zgolj kot žrtev zasliševanj, včasih kot pisca občasnih, včasih rednih poročil, v katerih je moral ovajati sobrate, včasih kot informatorja in včasih celo kot agenta"* (Pelikan, 2007, 230; prim: Čipić Rehar, 2007, 241–251). Vendar je to samo ena raven. Druga raven, ki z zornega kota posameznega duhovnika v Zgornjem Posočju prav gotovo ni bila nezanemarljiva, je bil spremenjen socialni status, ki je duhovnika s perspektive nove oblasti in v odnosu do okolja, v katerem je deloval, postavil (ali bolje: hotel postaviti) v radikalno spremenjeno vlogo, kot je bil vajen pred drugo svetovno vojno. Vendar to ni potekalo niti tako gladko niti ne tako hitro, kot bi si oblast želela (Gabrič, 1995), saj je, kot piše Marta Verginella za področje Istre, in kot je razvidno iz zapisnikov sej KP, tudi na obravnavanem področju podeželje nudilo odpor, ki se je kazal na eni strani kot prilagajanje novim političnim, gospodarskim in socialnim razmeram, po drugi pa kot *"vztrajna bitka za ohranjanje tradicionalnih družbenih vrednot in utečenih oblik resursov"* (Verginella, 1998, 2004).

1 Tako je župnik v Volčah v župnijski kroniki za leto 1947 zapisal: *"Marskiateri duhovnik je bil osumljen, da ne priznava ljudske oblasti in dela proti njej. Duhovniki, ki so delovali z domobranci ter jih podpirali s tem, da so z njimi simpatizirali in nasedli propagandi, ki je označevala osvobodilne borbe za bandite in komuniste, ki uničujejo vero, so pred priključitvijo zbežali, čeravno je bil marsikateri med njimi popolnoma nedolžen"* (TM, 1).

V smislu obeh zgoraj nakazanih ravni bo pričujoči članek o duhovnikih, ki so po priključitvi leta 1947 ostali na področju Zgornjega Posočja, predvsem poskus vživljanja v (mikro)izkušnjo, perspektivo, pogled: poskušal bom podati izkušnjo duhovnika – posameznika in njegovega razumevanja povojnega obdobja, hkrati pa ugotoviti, na kakšen način se je soočal s svojima največjima nasprotnikoma v tem času: lokalnim političnim aktivistom in uslužbencem UDV.

Viri, ki sem jih pri tem uporabil, so v prvi vrsti dokumenti dveh sodnih procesov: tolminski proces iz leta 1952 in proces proti Jožku Kraglju iz leta 1949, avtobiografski zapisi dveh obtoženih, župnijske kronike in zapisniki sej lokalnih KP, pomagal pa sem si tudi z ustnimi intervjuji z duhovniki – sodobniki, ki so živeli v tistem obdobju. Moj namen v tem prispevku ni ugotoviti krivdo oz. nedolžnost na procesih obsojenih duhovnikov,² saj me je bolj zanimala logika preiskave glavnega vira (sodnega gradiva) kot takega: kako se je oblast prek UDV pozicionirala pri iskanju morebitne krivde zaprtih duhovnikov? Na drugi strani pa bom predvsem pozoren na to, na kakšen način so se zaprti duhovniki na zasliševanjih zoperstavili obtožbam s strani UDV o njihovem delovanju med drugo svetovno vojno in po njej. Zanima me torej strategija enih in drugih.

ŠIRŠI KONTEKST

Kot piše sociolog Srečo Dragoš, razločitev med državo in Cerkvijo ni le pravno, politično ali versko vprašanje, pač pa so v ozadju v zadnjih stoletjih modernizacijski problemi, ki so sprožili redefiniranje razmerij med posvetnimi in verskimi oblastmi takrat, ko je vsem družbenim akterjem postalo jasno, da tradicionalna, predmoderna struktura slovenskega prostora nikakor ni nekaj samoumevnega (Dragoš, 2002, 285). Katoliška cerkev je bila v slovenskem prostoru dolgo državna cerkev, institucije, ki jih je le religiozno legitimirala, pa so bile avstrijske cesarske institucije, ob hkratnem

2 Marc Bloch je postavil dihotomijo soditi ali razumeti in se sam postavil na stran "razumeti" (Bloch, 1997). Zgodovinarjeva dolžnost ni, da obsodi na takšen način, kot to počnejo sodniki, ki se MORAJO odločiti med dvema stranema ali strankama v postopku. Zgodovinarjeva naloga je manj obvezujoča, vendar etično nič lažja. Razumevanje pomeni evidentiranje različnih paradigem znotraj časa, ki ga zgodovinar preučuje, ne glede na kateri strani je njegovo "srce".

V primeru tolminskega procesa je Okrožno sodišče v Novi Gorici leta 1997 ustavilo postopek proti obtoženim s "tolminskega procesa", ker je "sodišče v omenjenem postopku kršilo zakonske predpise in ker ni navedlo dovolj trdnih dokazov za resničnost obtožb" (Franc Rupnik, Tolminski duhovniški proces leta 1952, Tolminski zbornik, 1997). To je že ob bežnem pregledu sodnega gradiva konkretnega procesa (in najbrž tudi večine podobnih procesov po drugi svetovni vojni) jasno na prvi pogled tudi pravniškemu laiku (kar zgodovinar je). Vendar nas tukaj zanimajo razmerja znotraj vira kot takega. Na drugi strani pa: zakaj proces ravno v tem času, zakaj ne prej ali kasneje. Razumevanje določenega dogajanja ali časa je širše in zahteva več napora od samo (ob)sodbe le-tega. Ker seveda ne pomeni, da si zgodovinar ne bi smel vzeti pravice in (ob)soditi posameznikov in struktur znotraj določenega časa in dogajanja. Vendar ne kot križar.

boju proti nemškemu oziroma pangermanskemu nacionalizmu: *"V tem boju si je Cerkev pridobila moralni in politični kapital zlasti med večinskim kmečkim prebivalstvom, ki je v zadnjih desetletjih habsburške monarhije in v medvojni Jugoslaviji omogočil vodilno politično vlogo Slovenski ljudski stranki, ki je bila idejno, kadrovsko in politično povezana s cerkvijo. Popolne ideološke in politične hegemonije pa zaradi odpora liberalnega meščanstva in socialističnega gibanja vendarle ni dosegla"* (Kerševan, 1989, 73–74). Ta razmerja so v temelju ostala nespremenjena tudi v kraljevini Jugoslaviji, spremenila pa so se v času druge svetovne vojne, še posebej tam, kjer je potekala NOB in kjer so se kazali njeni revolucionarni cilji. Kot je znano, je v slovenskem prostoru Katoliška cerkev s svojo politiko zapravila politični kapital, medtem ko je večina prebivalstva ohranila vernost in pripadnost cerkvi (Kerševan, 1989, 74).

Vendar ima prostor Primorske (Julijske krajine), s katerim se ukvarja pričujoča razprava, specifično zgodovinsko izkušnjo. Ker je od konca prve svetovne vojne ta prostor pripadal Kraljevini Italiji, je tudi politični razvoj šel v drugo smer. Kot v več razpravah in monografiji (Pelikan, 2002) opozarja in utemeljuje Egon Pelikan, so se slovenski duhovniki (kot posamezniki in kot skupina) v Julijski krajini med obema vojnama, predvsem pa v tridesetih letih, znašli v poziciji, ko so bili *"potisnjeni v položaj brez alternative. V razmerah, ko je Vatikan očitno dvignil roke od zapletene cerkveno-političnega položaja v Julijski krajini, se je slovenska duhovščina lahko zanašala samo še sama nase. Usmerila se je v antifašistično, narodnoobrambeno, iredentistično delovanje, z deklariranim ciljem – doseči priključitev Julijske Krajine k Jugoslaviji"* (Pelikan, 2001, 27). Skozi to perspektivo moramo najbrž tudi gledati medvojno delovanje posameznih duhovnikov in njihovo (večinsko) voljo za priključitev tega dela h komunistični Jugoslaviji po letu 1945.

Vendar kljub drugačni zgodovinski izkušnji nova jugoslovanska oblast po drugi svetovni vojni v odnosu do duhovnikov in Katoliške cerkve na Primorskem (Julijski krajini) in v Sloveniji (Jugoslaviji) ni delala razlik. Razloge za to moramo iskati v mednarodnem položaju, v katerem se je Jugoslavija znašla v času po drugi svetovni vojni, predvsem pa v ideologiji, s katero je utemeljevala svojo oblast. Kot piše Mateja Režek za odnos med jugoslovansko državo in Vatikanom, je *"spopad med dvema avtoritarnima institucijama in ideologijama bil neizbežen"* (Režek, 1999, 367). Beograd, kot center nove oblasti v Jugoslaviji, in Vatikan, sedež Rimskokatoliške cerkve, sta si bila na različnih, nasprotnih si ideoloških stališčih, prvi na komunističnih, drugi na protikomunističnih.

Razlika v političnih pogledih je torej močno pogojevala odnos duhovščine do jugoslovanskih oblasti po letu 1945, ne glede na njeno delovanje in držo med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Kot piše Pirjevec, se je partija prav s takšno samozavestjo znebila svojih političnih tekmecev, kot se je obnašala do treh najpomembnejših veroizpovedi v državi – na prezirljiv in odklonilen način. Na drugi

strani pa so jugoslovanski katoliški škofje že 20. septembra 1945 na dokaj nespreten način objavili pastirsko pismo, v katerem so obsodili ateističen materializem, opozorili na sovražen odnos novih voditeljev in njihovih sodelavcev do klera ter na njihov namen, da ločijo cerkev od države. (Pirjevec, 1995, 162). Jugoslovanski katoliški škofje na *"izziv časa niso znali najti pravih besed in so, nasprotno, zabredli v grotesken klerikalizem"* (Pirjevec, 1995, 162). Režek piše, da je *"cerkveni vrh [...] podcenjeval moč revolucionarne oblasti in bil prepričan, da komunisti ne bodo dolgo na oblasti, zato ni popustil niti za ped. Prav tako ni popuščala nova oblast, zlasti v vprašanjih, ki so bila z ideološkega in političnega gledišča zanjo ključnega pomena. Kamen spotike je bilo predvsem vprašanje verouka, cerkvenih šol, verskega tiska in kasneje duhovniških društev, ostre spore pa sta takoj po vojni izzvali tudi agrarna reforma in nacionalizacija"* (Režek, 1999, 368).

Naj na tem mestu povzamem samo nekatere bistvene elemente političnega razvoja odnosa med Katoliško cerkvijo in Jugoslavijo v letih med 1945 in 1953, ko se je končalo najbolj burno in konfliktno obdobje, brez okvira katerega bomo težko razumeli ravnanja konkretnih duhovnikov in oblastnih institucij na obravnavanem (mikro)prostoru. Prvi velja za vse realsocialistične države in je povezan s *"transformacijo stare družbe"*, ki sledi revolucionarnem prevzemu oblasti (Ramet, 1998, 13). Sabrina P. Ramet je fazo, ki je v Jugoslaviji trajala med letoma 1945 in 1953 ter bila značilna za vse komunistične države, poimenovala kot *"destrukcijo sistema"*, ko partija, še negotova, brani svoje pozicije nasproti zunanjim in notranjim sovražnikom. (Ramet, 1998, 13). Zato je poskušala oblast v Jugoslaviji v tem obdobju z raznimi administrativnimi ukrepi zmanjšati ekonomsko in politično moč Cerkve, v našem primeru pa je to konkretno pomenilo zmanjšati vpliv Katoliške cerkve na vernike in pretrgati njene vezi z Vatikanom (Režek, 1999, 367).

Glavne točke kratkih stikov in viri napetosti med državo in Katoliško cerkvijo so bili: vprašanje vzgoje in izobraževanja, kjer sta si bili instituciji s svojimi nadzornimi mehanizmi (predvsem nad mladino) konkurenčni, postopno ukinjanje verskih praznikov, ki so jih počasi zamenjevali "posvetni" (Gabrič, 1997), ustanavljanje duhovniškega društva (Čipić Rehar, 2005), razni politični procesi proti duhovnikom in sočasno poročanje časopisov (Kurnjek, Maučec, Mozetič, 1999), omejevanje verskega tiska, vse do ukinitve verouka v šolah in pretrganja diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Vatikanom decembra 1952, ko je spor doživel vrhunec, potem pa se počasi začel ohlajati in je odnos med Vatikanom in državo prešel v drugo fazo (Ramet, 1998; Rotar, 1976; Režek, 1999).

Politična ali državna oblast pa je proti duhovnikom v tem obdobju nastopala tudi s sodnimi procesi, *"med katerimi je bil najbolj spektakularen in mednarodno odmeven proces proti zagrebškemu nadškofu Alojziju Stepincu jeseni 1946. Procesu so imeli političen pomen, saj je oblast na eni strani obračunavala z opozicijo, na drugi pa v javnosti ustvarjala proticerkveno vzdušje in kazala zobe Vatikanu"* (Režek,

1999, 374–375). Nasprotja so se najbolj zaostрила leta 1952, ko se je pred sodišči znašlo večje število duhovnikov, obtoženih kolaboracije in protidržavnega delovanja, številni pa so bili tudi procesi proti duhovnikom, ki so v nedeljskih pridigah "sovražno izstopali". V desetletju po drugi svetovni vojni je bilo v Sloveniji sodno kaznovanih 319 duhovnikov, samo v letu 1952 pa je bilo predloženih 735 ovadb proti duhovnikom, kaznovanih pa je bilo 490 duhovnikov (Režek, 2005, 102).

DUHOVNIKI V ZGORNJEM POSOČJU IN SOCIALNI KONTEKSTI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Pred priključitvijo tega dela³ cone A k Jugoslaviji je bila dilema mnogih duhovnikov: iti ali ostati. Ob prihodu Jugoslovanske armade 15. 9. 1947 se je več primorskih duhovnikov, največ iz Vipavske doline, umaknilo "*zaradi propagande in psihologije mase*" (Troha, 1999, 150). S Primorske je v Italijo pred priključitvijo pobegnilo 22 duhovnikov (Čipič Rehar, 2004, 590). Pred priključitvijo je iz dveh dekanij v Zgornjem Posočju v cono A (predvsem iz kobariške) pobegnilo osem duhovnikov.⁴ Večina se jih je nastanila v Gorici (o begu prebivalstva pred priključitvijo glej: Troha, 1999, 133–139).

Tik pred priključitvijo je duhovnik Alojzij Kodermac iz Volč pri Tolminu v nedeljski pridigi s prižnice povedal svojim faranom: "*V zadnjih tednih je med našim ljudstvom nastalo veliko razburjenje zaradi bližajoče se spremembe. Opozarjam vas, da se ne smete vdajati temu neosnovanemu razburjenju, ki bi koga celo privedlo do nepremišljenih odločitev in nepremišljenih korakov. Nespametno bi bilo, da bi kdo zaradi tega mislil na izselitev, kot govorijo. Nekateri strupeni in grdi jeziki so z grožnjami ustvarili bolno ozračje, nasičeno s sovraštvom in maščevalnostjo. Znano vam je, da večkrat prodajajo klevete in laži tudi name, vašega župnika. Zato vam povem: jaz ne odhajam, meni srce ne da, da bi zapustil to lepo rodno zemljo, slovensko zemljo. Gotovo bo vsak posameznik najbolje vedel, kaj mu pamet in resnični razlogi narekujejo, da naj stori. Vsak se mora odločiti sam, vendar naj se nihče ne prenaqli"* (TM, 1). Vendar se tudi mi pri razmisleku o tem ne smemo prenaqliti, saj je župnik zapis župnijske kronike ustvaril že po priključitvi, zato moramo upoštevati tudi samocenzuro. Vsekakor je bil konkretni župnik do političnih oblasti vseskozi lojalen, vprašanje pa je, v kolikšni meri je bil tudi iskren. To so se spraševali tudi na

3 Po drugi svetovni vojni in vzpostavitvi morganove linije (junij 1945) je večina ozemlja obeh dekanij spadala v cono A, pod Zavezniško vojaško upravo. V Zgornjem Posočju je bila meja med conama reka Soča, vendar so nekatere vasi tudi na levem bregu Soče spadale v cono A, prav tako lokalni središči Bovec in Kobarid, medtem ko je bil Tolmin pod Jugoslovansko vojaško upravo (cono B). Vsi obtoženi na tolminskem procesu so vsaj del obdobja med letoma 1945–1947 delovali v cono A.

4 Mirko Mazora s Srpenice, Leopold Končan iz Breginja (tega ujeli in zaprli), Anton Žagar s Sedla, Evgenijo Ošnjak iz Borjane, Janez Župančič iz Kreda, Alojz Ličen iz Logja, dekan Alojz Pavlin in kaplan Stanislav Pontar iz Kobarida (ŠAK, 1).

nasprotni strani. Kljub temu, da je bil Kodermac včlanjen v OF, Cirilmetodijsko društvo (CMD) in duhovniško zadrugo, je bilo v njegovi kartoteki na sedežu lokalne KP pripisano: *"Odnos do naše oblasti ima le v kolikor je v njegovo korist, pri narodu pa je precej priljubljen"* (PANG, 1).

V ocenjevanju in razumevanju odločitev posameznih duhovnikov bi bilo zato napak spregledati vlogo "mnenjskih voditeljev" (Mlakar, 2000, 262), kakršno so imeli v svojem okolju. Na ljudi v svojih župnijah so imeli pogosto velik vpliv, predvsem pa veliko (preizkušenih) nadzornih mehanizmov, s pomočjo katerih so usmerjali njihovo obnašanje in ravnanje. Tega se je nova politična oblast zelo dobro zavedala, saj je nad nadzornimi mehanizmi hotela imeti monopol sama. Ne smemo namreč pozabiti, da je med letoma 1945–1947 bila cona A Julijske krajine območje, kjer je (pod Zavezniško vojaško upravo) vzniknila tudi opozicija obstoječi povojni ureditvi v Jugoslaviji, ki je tudi javno in preko medijev izražala svoja stališča in poglede in 17. 1. 1947 celo ustanovila prvo stranko zunaj komunističnega vpliva (SDZ – Slovenska demokratska zveza) (Bajc, 2000, 140). In tako so se v tem vmesnem obdobju pod ZVU (v primerjavi s cono B, kjer je bil pritisk, predvsem pa propaganda oblasti nad duhovščino močnejša) tudi duhovniki bolj ali manj javno izražali glede pripadnosti tega ozemlja in politične ureditve v Jugoslaviji (Troha, 1998, 144–152).

Kot piše Nevenka Troha, je OZNA že oktobra 1945 poročala o večji aktivnosti duhovnikov med mladino, predvsem pa o njihovem pridobivanju za Marijino družbo, kar je obenem pomenilo, da so jo na tak način poskušali odtegovati drugim množičnim organizacijam. Mladino naj bi *"skušali vzgajati v reakcionarnem duhu, ji prikazovati Anglo-Američane kot edine rešitelje takratnega položaja, ker so slednji podpirali vero in duhovščino in so bili popolnoma demokratični, medtem ko v Jugoslaviji tega naj ne bi bilo"* (Troha, 1999, 161). Sekretar lokalne KPJK v Logu pod Mangartom je tako videl delovanje lokalnega župnika Ivana Hlada, kasneje obsojenega na Tolminskem procesu: *"Pod ZVU je bil v Logu antisocialistični-protiljudski župnik Ivan Hlad, kateri je imel zbrano svojo mrežo /skupino/ katera se je sestajala v hiši Mavrič Franca št. 10. [...] kamor je župnik stalno zahajal, ter bil obenem tudi povezan s Ameriško policijo in oficirji. S policijo se je ta župnik dnevno vozil v Bovec in v Rajbelj, kjer je tudi imel svojo mrežo. Ta župnikova mreža je bila povsem privržena z vsemi simpatijami na Amerikane, ter propagiral še med drugimi vaščani za korist Amerikanov. Župnik sam je pa vedno v cerkvi med pridigo vedno blatil KPJ, OF ter vse naše organizacije, kakor tudi novo Jugoslavijo kot ljudsko oblast"* (PANG, 10).

Če vzamemo v pretres ravnanja duhovnikov pred priključitvijo, se še enkrat vprašajmo: kaj je torej bilo odločilno, da se je nekdo odločil oditi, kdo drugi pa je ostal. Če hočemo dobiti vsaj približen odgovor na zgornje vprašanje, moramo poglobljeno pogledati, kdo so bili glavni akterji tolminskega procesa, in ugotoviti, kaj se

je z njimi zgodilo, kakšne so bile njihove držbe, kakšna njihova ravnanja oz. kaj nam povedo o teh državah in ravnanjih viri. Govorimo torej o tistih, ki so ostali v Jugoslaviji in se niso umaknili na tuje.

Duhovnik Ljubo Marc je v avtobiografskem zapisu tako utemeljil svojo odločitev, da ostane: *"Začelo se je šušljati, da bo Primorska kmalu priključena Jugoslaviji, da se bodo uresničile sanje, čeprav brez Trsta in Gorice. Veliko duhovnikov je pobegnilo pred komunizmom. Jaz sem imel čisto vest in Cerknjo za seboj. Spričo tega mi srce ni dalo, da bi zbežal čez mejo. Saj bi bil to lahko naredil. Bavdaž, Maghet in tudi drugi so mi pomjeli gostoljubje do začetka novega akademskega leta. Vse bi se uredilo. Nadaljeval bi kot begunec svoje študije, verjetno bi doktoriral, toda potem bi se kot potepen pes vlačil sem in tja po tujem"* (Marc, 1994, 114). Njegovi odločitvi je botrovalo prepričanje, da nima razlogov za beg, glavni kriterij pa je bila "čista vest" pred novo politično oblastjo. Kljub temu pa ne smemo spregledati tudi osebnih želja, osebnih motivacij,⁵ ki so bile neodvisne od širšega (političnega) konteksta. Poglejmo si primer: Ljubo Marc je bil posvečen v duhovnika tretjega junija 1944 v Gorici in 11. junija 1944 je imel novo mašo v Ajdovščini. Po tem je bil imenovan za kaplana v Cerknjo. Službo je nastopil 18. avgusta leta 1944. Deloval je torej na partizanskem ozemlju. Tam je imel veliko obiskov zlasti vipavskih partizanov, ki so ga poznali. Iz Cerknega je odšel 24. avgusta 1946, ker si je želel nadaljevati s študijem. Zato je prosil škofa Margottija za dovoljenje, da bi nadaljeval študij v Rimu, in sicer cerkveno zgodovino in umetnost. Proforski zbor v Gorici je dal privoljenje in je oktobra 1946 odpotoval v Rim. Dovoljenje za prehod iz cone A v Italijo so mu izdali zavezniki v Trstu. V Rimu se je nastanil v Francoskem zavodu in se finančno vzdrževal z maševanjem. Poleg njega je bil v istem zavodu še Slavko Bavdaž iz Gorice in France Dolinar, duhovnik iz Ljubljane. V zavodu je imel večkrat priložnost, pogovarjati se s prebeglimi duhovniki o dogodkih med vojno in neposredno po njej. Marc je zasliševalcu na zaslišanju pred tolminskim procesom l. 1952 zaupal: *"Dolinar je bil prepričan, da bodo zavezniki v Jugoslaviji prej ali slej postavili v Jugoslaviji emigrantsko vlado in je sanjal in komaj čakal, da se bo takrat vrnil v domovino po kateri je čutil silno domotožje [...] Sam sem zavzel stališče stvarno in si nisem delal utvar. Rad sem študiral v inozemstvu, toda še rajši sem ostal potem v domovini in me ni prav nič motilo dejstvo, da je ostala na oblasti ljudska oblast"* (PANG, 8).

5 Zgodovinarica Urška Strle se v analizi ustnih pričevanj in življenjske zgodbe Stanke, ki se je leta 1951 izselila (zbežala) iz Tolminske, sprašuje, zakaj se iz *"nekega okolja niso izselili vsi, čeprav so bili načeloma podvrženi enakim pritiskom,"* in ugotavlja, da je potrebno *"za razumevanje pogosto medsebojno zveržene množice motivov, vzrokov in posledic dejavnikov, ki vključujejo selitve, poseči na področja, kamor slovenski zgodovinarji premalo posegamo; na tla psihologije oziroma mentalitete tako posameznika kot množic ter na poglobljeno in večplastno raziskovanje okolja in časa, iz katerega izhaja in v katerem se giblje posameznik"* (Strle, 2009, 89–90). Njen napotek sem v tem prispevku poskušal upoštevati.

Pri identiteti duhovnikov na Primorskem sta vsaj že od konca 19. stoletja ključno vlogo igrali nacionalna opredelitev in vera, ki pa sta se po drugi svetovni vojni druga drugo izključevali, saj je odločitev za narodnost pomenila v mnogih primerih hkrati tudi odločitev za režim. In obratno: odločitev za vero (oziroma boljše: Katoliško cerkev, ki jo je predstavljala), je pomenila obsodbo režima, ki se je zavzemal za priključitev Primorske k "narodovemu telesu". Hkrati ne smemo pozabiti tudi na pritisk, ki so ga bili slovenski duhovniki deležni s strani (italijanske) cerkvene hierarhije, ki je bila v tem času tudi nacionalno opredeljena. Dilema, glede na izkušnjo Kraljevine Italije torej ni bila nova, na nov, doslej nepoznan način pa je "vzniknila" šele v povezavi s političnim razvojem med drugo svetovno vojno, saj sta bila prej "vera" in "narod" pri duhovnikih na Primorskem v nekonfliktnem odnosu oziroma so ju duhovniki pretežno mislili skupaj.⁶

Osnovno dilemo, izbiro za narod ali vero, se da še najlažje opazovati v časopisju med letoma 1945–1947: na straneh Slovenskega Primorca na eni strani in Primorskega dnevnika ter Soškega tednika na drugi. Slednji je izhajal v coni B in je bil duhovščini najbolj nenaklonjen (Troha, 1999). Vendar je dilema še najbolj vidna, če natančno preučimo nasprotja, ki so se pojavljala v duhovniških vrstah. Časopis Slovenski Primorec je začel izhajati 29. 8. 1945 v Gorici, v krogu katoliških duhovnikov, ki so nasprotovali novim jugoslovanskim oblastem in so sledili politiki Vatikana ter se hkrati tudi zavzemali za priključitev Primorske k Jugoslaviji. Glavni urednik je bil Alojzij Novak. Časopis je ostro polemiziral s Soškim tednikom (ta izhaja na področju cone B) in Primorskim dnevnikom, predvsem pa z večino katoliških duhovnikov, ki so sodelovali z OF in njenimi organizacijami v coni A.⁷ Časopis je oktobra

- 6 Seveda to ne velja za vse posameznike v tem dolgem obdobju, saj ni šlo za monoliten tok. Na zaslišanju pred tolminskim procesom se je zaprti duhovnik čutil dolžen, da pojasni preiskovalcu svoje identitetne izbire znotraj semenišnega življenja v Gorici, hkrati pa lahko iz citata razberemo tudi različna ravnanja znotraj slovenske duhovščine. Naj opozorim tudi na dejstvo, da je bilo semenišče v Gorici habitus, znotraj katerega so se glavni obtoženci na tolminskem procesu formirali in na pridobljenih izkušnjah so po vojni in po priključitvi tudi sprejemali odločitve: *"Do Margotijevega prihoda leta 1934 so potekala leta mirno in ni bilo nobenih posebnosti. Z Margotijevim prihodom se je pa začelo načrtno ukinjevanje starih slovenskih tradicij v semeniškem življenju. Temu smo se vsi upirali, posebno Slovenci. Iz pete gimnazije, se spominjam, da sem bil izključen iz semenišča, ker sem z drugimi tovariši vodil tajno oziroma prikrito organizacijo 'Metla'. Namen tega je bil, da bi iz slovenske govorice v naših vsakdanjih pogovorih odpravili vse tujke in se spopolnili v materinščini. Za vsako tujko smo plačali globo in iz tega si potem kupovali knjige. Glavno semeniško vodstvo: ravnatelj je bil Italijan, zato se ni veliko brigal za naše razmere. Med profesorji bi pa omenil, da so bile struje političnega naziranja razdeljene. Naš slovenski profesor Ivančič Ivo je bil za OF, medtem ko zlasti v letih 1942 do 1944 so bili dr. Čuk, ki je sedaj v Ameriki, kateri je bil izrazilo proti OF. Po italijanski okupaciji Ljubljane se je pričel čutiti ljubljanski vpliv tudi v goriškem semenišču v kolikor smo imeli nekajkrat predavanje o katoliški akciji. Za eno predavanje se spominjam, da ga je imel dr. Kraljič, seveda v duhu nasprotstva OF"* (PANG, 8).
- 7 Naj na tem mestu opozorimo na pomembno razliko med tržaškim in goriškim prostorom. V prvem je bila vsekakor večina duhovnikov na strani jugoslovanskih oblasti, medtem ko je bilo na Goriškem,

1945 kot edini objavil pastirsko pismo jugoslovanskih katoliških škofov. Opazna pa je tudi stopnjevana kritika razmer v coni B v dveh letih ZVU. V prvi številki 29. 8. 1945 je bilo v članku "Naš list" zapisano: "*Časopis je namenjen našemu ljudstvu po širnem slovenskem Primorju. List bo katoliški, to se pravi, da bo širil in pojasnjeval resnico kot jo uči katoliška cerkev, kateri je naš narod ostal zvest dolgo tisočletje*" (Slovenski Primorec, 29. 8. 1945, 1; prim.: Troha, 1999, 158; Bajc, 2000, 10).

Časopis Slovenski Primorec je bil v coni B prepovedan (Čipič Rehar, 2004, 603). Poglejmo поблиže prigodo kasnejšega glavnega obtoženca na tolminskem procesu, kobariškega dekana Ivana Kobala. Rodil se je 22. 12. 1918, v duhovniku je bil posvečen 3. 6. 1944. Prvo službo je dobil kot kaplan v Tolminu, kot pomočnik obolelega dekana Josipa Vodopivca. V Tolminu je doživel tudi konec druge svetovne vojne. Tolmin je spadal kot večina vasi na levem bregu Soče v cono B. Kobal je bil 12. avgusta 1946 iz Tolmina "*od ljudskih množic izgnan preko bloka v cono A*" (PANG, 3), ker je na poti iz Gorice, ki je bila v coni A, hotel prenesti preko demarkacijske črte v Tolmin (cona B) časopis Slovenski Primorec. O dogodku je okrajni komite KPJK za Tolminsko tako poročal okrožnemu komiteju v Ajdovščino: "*V ponedeljek popoldan je NZ [Narodna zaščita, op. a.] na bloku opazila, da ima kaplan iz Tolmina več izvodov reakcionarnega tiska 'Slovenski Primorec', ki jih je imel natlačene okrog pasu. Omenjene liste mu je NZ zaplenila in popolnoma pravno tudi zaslišala. Kaplan je ta list vedno nosil in ga razpečeval v bližnje vasi. Nešteto-krat je bil že opozorjen in se je tudi pri zadnjem dogodku, ko ga je NZ dobila opravičeval in obljubil, da tega ne bo več delal, kljub temu ni držal besede. / Ko so ljudje iz Tolmina in bližnje okolice to zvedeli, da je on tisti, ki razpečuje ta reakcionarni list, so demonstrirali in zahtevali, da hočejo ljudske duhovnike, da pa nočejo duhovnike, ki razpečavajo Slovenskega Primorca, kot je to delal kaplan. / Ko se je okoli 9 ure zvečer nabralo pred poveljstvom NZ okraja Tolmin okrog 300 ljudi [...] Med tem ko je prišel ven se je med ljudstvom vzdignil val ogorčenja, ki se je izlival v sklike: proč z reakcionarno duhovščino: hočemo prave ljudske duhovnike itd. itd. nato so ljudje zahtevali časopise, ki jih je prinesel iz cone 'A' Nato je vzel časopise ven iz torbe in so ljudje zahtevali, da jih zažge, kar je tudi storil [...] Nato so ljudje rekli, da naj raje gre delat. Ko pa je en rekel, da ni vreden, da bi delal in da je bolje, da gre v cono 'A' so zahtevali vsi, da se ga pa čez črto pošlje [...] Ko so ga ljudje spremljali skozi mesto proti bloku v cono A so ljudje prepevali 'proč z njim, nočemo jih imeti itd., in vzklikali [...]' (PANG, 3).*

---

torej tudi na obravnavanem področju, ravno obratno. Razlogov za to je najbrž več, glavni pa je gotovo mesto Trst na eni strani in manjša laičnost prostora na Goriškem, kjer je bila katoliška stranka tradicionalno močnejša od liberalne, tudi na ravni društev. Poleg tega ne smemo pozabiti tudi časopisov, kot je Goriška straža med obema vojnama, in semenišča v Gorici, kjer so se (glej prejšnjo opombo) oblikovali vsi glavni obsojenci na tolminskem procesu.

Ivan Kobal se je zatekel v Gorico, kjer je sprejel službo podravnatelja v bogoslovju, tik pred priključitvijo pa je po pogovoru s škofom Margottijem (PANG, 7) sprejel v upravljanje dekanijo v Kobaridu. Njegova izkušnja bivanja v coni B je bila slaba, zakaj se je torej odločil ostati? Na drugi strani se je iz Kobariške z dekanom iz Kobarida Alojzijem Pavlinom na čelu zateklo v Gorico še šest drugih duhovnikov iz strahu pred preganjanjem v novi Jugoslaviji. Dekan Alojz Pavlin in kaplan Stanko Pontar sta že neposredno po koncu vojne pobegnila, se za časa ZVU v Kobarid vrnila in tik pred priključitvijo spet emigrirala. Dekan Pavlin je 16. februarja 1947, tik pred odhodom, v Oznanila zapisal, da ne ve še, koliko časa bo ostal v Kobaridu, da pa se bo umaknil, takoj ko bo imenovan nov dušni pastir, ne bo pa se več utegnil posloviti od vseh znancev in prijateljev, nasprotnikom je odpuščal iz vsega srca. Nekaj dni kasneje se je umaknil v Italijo, v Kobarid pa je prišel Ivan Kobal, ki je postal nov dekan in je 3. septembra, tik pred začetkom veljavnosti mirovne pogodbe, oznanil: "Več strahu pred ljudmi, kot strahu božjega" (Nemec, 1997, 215).

NASPROTNA STRAN

Iz mnogih primerov se da sklepati, da je bil neposredni nasprotnik posameznega duhovnika na podeželju po drugi svetovni vojni predstavnik nove ljudske oblasti, politični aktivist in član KP. Ta je bil navadno iz nižjega socialnega sloja in je v obdobju NOB dobil legitimno pravico ter s političnem razvojem po drugi svetovni vojni tudi dejansko priložnost, da postane del *"novega vodilnega razreda."* Ta "novi posameznik" je na podeželju, kot piše Marta Verginella za področje Istre, *"name-raval radikalno preoblikovati okolje, iz katerega je tudi večinoma tudi prihajal. Toda, kot lepo pokažejo zapisniki partijskih celic in ljudskih odborov na podeželju, so predstavniki ljudske oblasti na vasi s težavo prevzemali vrednostno-vedenjski kodeks komunistične elite in svoje vloge pobudnikov radikalne preobrazbe podeželske družbe niso prav dobro opravljali"* (Verginella, 1998, 204). Nasprotje med posameznim duhovnikom kot "varuhom tradicije" in novim vodilnim posameznikom na vasi je bilo vpisano v strukturo povojnega obdobja in je v praksi skorajda neizbežno, hkrati tudi radikalno, ni pa bilo novost.⁸ Zgoraj citirani aktivist v Logu pod Mangartom je že pred priključitvijo *"sam šel do tega protiljudskega župnika prav na dom v farovž ter ga opomnil naj preneha s tako podlo politiko in negativno propagando v cirkvi s katero samo hujska ljudstvo, da naj neha blatiti KP in OF, kakor tudi druge naše organizacije, ker tukaj bo brez vsakega dvoma prišla Jugoslavija za katero so se naši pod vodstvom Partije borili in to do končne zmage nad italijanskim fašizmom in Nemškim nacizmom. Dal mu je v vednost da naj se tega opomina zaveda. Župnik je na ta opomin od strani sekretarja molčal. Župnik pa ni proti temu*

8 Vsekakor ga moramo postaviti v dolgo tradicijo boja med posvetno in cerkveno oblastjo (op. a.).

opominu s svojo protiljudsko propagando v cirkvi odnehal, še vedno je natvezil svojim vernikom, da naj ne simpatizirajo za Jugoslavijo, kakor tudi ne za KP in OF ter naj se ženske ne vmešavajo v politiko itd. Sekretar je šel ponovno do njega ter ga ponovno opomnil, da naj vendar odneha s njegovo umazano propagando za kar utegne enkrat ko bo priključitev za njegovo nesramno dejavnost odgovarjati" (PANG, 10).

Iz citata je razviden širok spekter antagonizma med obema političnima protagonista na podeželju. Ta, kot lahko opazimo, ni potekal samo na politični in ideološki ravni (drugačna politična usmeritev), pač pa je bil tudi "ontološki" in vrednoten: novi posameznik je predstavljal nove družbene in socialne vrednote, predvsem pa je bil glasnik in izvrševalec sprememb, ki jih je obljubljala in izvršila nova ljudska oblast (modernizacija, ženska volilna pravica, nacionalizacija, nova delitev zemlje). Velikokrat se pozablja, da v Sloveniji med drugo svetovno vojno pač ni šlo samo za politično, ampak s stališča navadnega posameznika in predvojnega akterja predvsem socialno revolucijo.⁹ Prav tako pa ne smemo zanemariti osebnega in družbenega vzpona novega posameznika, ki je imel (prvič) možnost in priložnost, da se obrne proti do tedaj težje "dotakljivim" avtoritetam. Na podeželju je bil to poleg gostilničarja (v vasi ponavadi župana) gotovo tudi posamezni duhovnik. Zato lahko v dveh letih ZVU opazujemo, kako je bil spor aktualen že pred priključitvijo leta 1947 ter kako se je odnos do duhovnikov po priključitvi samo še zaostрил, potenciral.

Vsak neposredni in odkrit spor z duhovščino pa je na drugi strani partijo odtujeval od glavnine podeželskega prebivalstva, česar si "*partijci oziroma predstavniki ljudskih oblasti*" na podeželju po drugi svetovni vojni niso mogli privoščiti (Verginella, 1998, 210). Vendar tudi duhovniki, "*klerikalna reakcija*", kot so imenovali svojega nasprotnika na partijskih sestankih, niso bili popolnoma nemočni, saj jih je okolje na tem področju sprejemalo in podpiralo, pri procesih proti duhovnikom v nekaterih primerih celo nekateri člani KP (Čipić Rehar, 2004, 593). Tudi s prebiranjem zapisnikov partijskih konferenc se začuti nemoč nove ljudske oblasti. Ta je sicer iz centra v Ljubljani prejemale številne okrožnice in navodila, na kakšen način naj se aktivisti na terenu lotijo "*klerikalne reakcije in farjev*," vendar so bili ti isti aktivisti pogosto v različnih, celo nasprotnih si vlogah. Predvsem pa so bili partijci "v skrbeh" zaradi mladine in velikokrat nemočni, ko je šlo za ženski del prebivalstva. Predvsem pri slednjih so imeli duhovniki velik vpliv, kar so še vedno s pridom izkoriščali. V

⁹ Da bi bolje razumeli, kam merim, bo dovolj, da preberemo Kocbekovo Tovarišijo in bomo hitro razpoznali razloge in okoliščine, ki so posameznike zelo različnih nazorskih usmeritev pripeljali na stran OF med vojno. Družba na Slovenskem med obema vojnama je bila pač daleč od "demokratske", nanjo je Katoliška cerkev prek organizacij, s katerimi je bila povezana, imela zelo velik vpliv, saj je imela v tem času vzvode (politične) moči, ki jih je izrabljala na avtoritaren način. Zdenko Roter v knjigi "Katoliška cerkev in država v Jugoslaviji 1945–1973" že v predgovoru nakaže motive, ki so ga pripeljali najprej do "referata klera" znotraj UDV (najdemo ga tudi kot zasliševalca pri našem procesu) in pozneje do enega vodilnih raziskovalcev Cerkev pri nas. Odločujoča je bila torej predvojna in medvojna "izkušnja" (Roter, 1976, 7–9).

Tolminu so leta 1952 na okrajni konferenci poročali: *"Po posameznih vaseh so [duhovniki, op. a.] vršili sistematičen pritisk potom starih žena, mater, tet, Marijine družbe in drugih na člane KP in najzavednejše frontovce, da naj začnejo ponovno posečati cerkvene obrede. Na tem delu so bili farji neutrudljivi in skrajno nesramni. Duhovnik Hlad je n.pr. v Logu pod Mangartom celo javno napadel v trgovini člana Partije češ, da so njihovi otroci pagani. Na njih odgovor, da otrok vseeno živi, pa je zarjul, da tudi pes živi. Pri Kobaridu smo imeli primer, da sta kapitulirala člana Partije, ki sta bila že dve leti civilno poročena. Sličen pritisk so vršili tudi drugi duhovniki n. pr. na Mostu, Podmelcu, Lomu itd. ko so uspeli nekoga zopet pritegniti v Cerkev, so šli korak naprej s prikazovanjem, da pri nas ne gre, kot bi moralo iti in so ga začeli počasi pasivizirati. [...] Uvedli so tudi tajne poroke in krste ter mamili posameznike, češ da ne bo nihče zvedel za to, potem, ko so kje uspeli pa so hitro razširili v javnost. Partija ga je seveda izključila, oni pa so ga navezali na sebe. [...] Če je v par primerih žena od člana Partije izkoristila moževo odsotnost in otroka krstila, je dotični član Partije to obračunal doma in s farjem"* (PANG, 2). Prav v zvezi s slednjim je bilo izključenih v obdobju ene partijske konference (torej v enem letu) v tolminskem okraju do marca 1952 69 članov KP, 25 pa jih je bilo kaznovanih.

Vodilno vlogo so v *"gonji proti duhovščini"* tudi na lokalnem in regionalnem nivoju igrali uslužbenci Uprave državne varnosti (UDV), ki so zelo kapilarno "pokrivali" svoj teritorij. V našem primeru je bila enota UDV v Tolminu, uslužbenci pa so s pomočjo informatorjev bdeli nad vsemi preostalimi duhovniki. Pri duhovnikih so se vrstili stalni obiski in pogovori, zelo razširjena pa je bila tudi mreža informatorjev. (Čipič Rehar, 2007, 241–251; Pelikan, 2007, 225–228). Uslužbenec UDV v Tolminu je na letni partijski konferenci poročal članstvu v zelo militarističnem tonu v skladu z navodili, ki so jih vse okrožne in lokalne KP prejemale iz centrale v Ljubljani: *"Tov. Ž. K. je v svojem izvajanju o delovanju klera poudaril, da ko govorimo o tem, ni dovolj misliti samo na kler in borbi proti istemu, temveč moramo istočasno usmeriti borbo na klerike, to je farške podrepnike, marijino družbo, mežnarje, organiste itd. potom katerih kler deluje. Zlomiti moramo kleru hrbtenico – uničiti mu armado in ga tako onemogočiti [...] Po osvoboditvi pa so se ti potuhnili in potom svojih klerikov začeli rovariti proti ljudski oblasti, posploševati morebitne napake, organizirati razne procesije, ki niso bile nič drugega kot politične manifestacije in se takih metod poslužujejo za pridobivanje ljudi. Na drugi strani pa se proti našim novim predpisom o matičarstvu, civilne poroke, pogrebi itd. borijo na vse mogoče načine, poslužujoč se celo nasilja in pritiska potom svojcev na člane KP za posečanje cerkvenih obredov, cerkvene poroke itd zavedajoč se, da čimbolj bo to prodiralo v svet, tembolj bodo oni zgubljali vpliv"* (PANG, 2).

Za naš namen pa je pomembno dejstvo, da so se glavni akterji na tolminskem procesu poznali, da so imeli duhovniki z agenti UDV že od priključitve dalje redne

(neprostovoljne) stike¹⁰ v obliki njihovih "obiskov", da je bil sam proces in obsodba na nek način šele zaključek neke "igre", ki se je med glavnimi akterji odvijala že dalj časa.¹¹ Ta je, kot smo omenili že v prvem delu, bila vpeta v širši mednarodni kontekst, predvsem v nasprotje med Jugoslavijo in Vatikanom, strah jugoslovanske oblasti pred zunanjimi sovražniki ter moment, na katerega do sedaj še nismo opozorili: bližina državne meje. V letih po drugi svetovni vojni je veliko ljudi emigriralo, kasneje pa bežalo prek jugoslovanske-italijanske meje in ni naključje, da so na procesih obsojeni duhovniki delovali v neposredni bližini meje. Duhovniki so bili tisti, ki so najbolje poznali prebivalstvo v svoji župniji, ki so imeli pri večini ljudi določeno avtoriteto, svetovali in konec koncev tudi izdajali osebne dokumente (rojstni list), ki bi emigrantu in beguncu prišli zelo prav v dokazovanju svoje identitete.

TOLMINSKI PROCES¹²

Na področju kobariške dekanije, kjer je delovala večina obtoženih na tolminskem procesu, so po priključitvi ostali samo trije duhovniki.¹³ Ivan Kobal je tako začel upravljati vasi Trnovo, Kred, Borjano, Sedlo in Breginj ter Logje. Spomladi 1947 je UDV zaprla tudi drežniškega župnika Antona Črešonjo (obsojen je bil na 11 let zavora). Obolelemu staremu župniku Karlu Klinkonu pa je prišel v pomoč Ljubo

10 Ljubo Marc je za leto 1951 zapisal: *"Dvakrat ali trikrat sem dobil vljudnostni obisk iz Tolmina. Obiskala sta me major Žmavc in njegov spremljevalec. Enkrat sta mi očitata, da premalo vzgajam mladino, premalo vplivam nanjo, da ne bi bežala čez mejo. Drugič sta skušala odkriti mojo pripravljenost za sodelovanje. Nič nisem imel na vesti, zato sem jima vedno odkrito povedal, kaj mislim. Čutil sem se popolnoma neoporečnega državljana in duhovnika: bil sem član CMD, recitator na proslavi OF v Ajdovščini, imel sem leta borbe v Cerknem za seboj, z ljudmi sem se dobro razumel, v politiko se nisem mešal. Načrtno nisem hotel dajati nobenega povoda za pregon, sitnosti ali celo zapor!"* (Marc, 1994, 138).

11 Danilo Cimprič, v tem času študent bogoslovja iz Volč in tudi obsojen na več let zavora in družbeno koristnega dela (DKD), je v pogovoru o srečanjih z agenti UDV povedal: *"Sem šel na obisk k gospodu dekanu gor v Kobarid. In potem, ko sem se vračal, ker to je blo vse kontrolirano, vsakega so kontrolirali, tudi zame so vedli, da sem šel. In mene so čakali gor pri volarskem mostu. So me ustavili in so me vprašali kje sem bil. In sem vse povedal, ker nisem imel kaj skrivati. In potem so me vprašali kako je v semenišču. Pa so me zaradi hrane vprašali, pa zaradi študija. In sem rekel, da je vse v redu. 'Ja pa mi imamo eno zahtevo zate' 'Ja kako?', sem rekel. 'Ja, če hočeš iti v inozemstvo študirat, mi bomo poskrbeli, vaša družina je velika, bomo mi poskrbeli, oni te ne bojo mogli te vzdrževati, bomo mi plačevali'. Ma sem rekel, da sem se jaz odločil za duhovnika in tudi hočem nadaljevati ta študij. Ma so rekli: 'Sej lahko pustiš, sej je dosti drugih'. 'Ma ne', sem reku, 'sm se odloču to'. 'Dobro morš pa drugo nalogo sprejet'. Sm reku, 'kakšno pa, jaz mam študij, ne morem biti na razpolago za druge stvari.' So rekli: 'obveščevalno'. 'Kakšno obveščevalno?' 'Ja. Če bo kaj proti državi v semenišču, da nam boš poročal.' 'Ne vem, jaz tega ne morem sprejeti'" (Cimprič, 2007).*

12 Za podrobnejšo in natančnejšo informacijo o kronologiji procesov in vsebinah obtožb glej: Čipič Rehar, 2007, 250–270.

13 Jožko Kragelj na Livku, Anton Črešonja v Libušnjah in Karel Klinkon v Drežnici.

Marc,¹⁴ ki je pravkar opustil misel na študij v Rimu. Jožko Kragelj, župnik na Livku, je bil pred sodiščem (v tolminski kinodvorani) obsojen na smrt z ustrelitvijo 28. junija 1949.¹⁵ Zanimivo je, da je UDV v Tolminu tožilstvu izročilo predlog za postavitvev pod obtožbo šele 18. junija 1949 (PANG, 4).

UDV Tolmin je prodekana Ivana Kobala aretirala v Kobaridu 9. 6. 1951, torej slaba štiri leta po priključitvi, zaradi *"suma, da je razširjal sovražno propagando"* (PANG, 9). Še dan prej je aretirala njegovega organista Ludvika Šturma. Župnik v Logu pod Mangartom Ivan Hlad je bil aretiran nekaj dni pozneje, 11. 6. 1951. Bogoslovca iz Livka, Stanislava Sivca, so aretirali 15. 6. 1951 v Ljubljani med preiskavo semenišča, v zvezi z "Zlomškovimi drobtinicami". (Griesser-Pečar, 2005, 520). Karla Klinkona, župnijskega upravitelja na Libušnjah (pri Kobaridu), so aretirali 25. 9. 1951 in 4. 10. 1951 Ljuba Marca, župnijskega upravitelja v Drežnici. Štirinajst dni pred zaključkom preiskave pa je bil 14. 12. 1951 aretiran še Robert Zadnik, župnijski upravitelj v Solkanu. Sojenje proti njim je potekalo na sodišču v Tolminu od 13. do 19. marca 1952.

Obtožnica

Kot opozarja Marija Čipič Rehar, so se *"vsi sodni procesi od priključitve septembra 1947 naprej, odvijali po podobnem scenariju. Duhovnike so aretirali, jih zasliševali in potem na podlagi zapisnikov, ki so nastali na osnovi zaslišanj prič in aretiranih, ki jih je UDV predala javnemu tožilcu, sestavili obtožnico"* (Čipič Rehar, 2004, 270; prim: Šturm, 1998, 75–84; Režek, 2002, 81–92). Zakon o kazenskem postopku je leta 1948 nastal pod vplivom sovjetske teorije, le-ta pa je izpostavljala in poudarjala znotraj kazenskega postopka predvsem vlogo javnega tožilca in organov državne varnosti. Slednja (Uprava državne varnosti, UDV) je imela glavno vlogo v celotnem kazenskem postopku,¹⁶ saj je *"javno tožilstvo njene odločitve nemalokrat zgolj pravno formuliralo, sodišče pa potrdilo pred javnostjo"* (Režek, 2002, 83), na

14 *"Tako se je moje življenje za nekaj let ustavilo v planinskem rajju pod Krmom. Postal sem sosed gospoda Klinkona na Libušnjah, po zraku povezan z Jožkom Kragljem na Livku, ki leži na hribovskem sedlu pod Kukom ob Matajurju. V Breginju je bil Končan, na Kamnem ob Soči Gande, na Bovškem Kvas in Zagoršek, v Logu pod Mangartom Hlad. Zelo dobro smo se razumeli med seboj, ene misli in enega srca. Pomagali smo si v okviru dekanije in na širšem območju"* (Marc, 1994, 122).

15 *"Vedno bolj smo postajali topi, pripravljeni na vse, saj nas je novica o Kragljevi aretaciji užalostila. Kaj je bilo krivo, nisem vedel, ker me prej ni bilo na Kobariškem. Jožko je bil udaren govornik, oznanjal je resnico brez olepšav, ljudje so ga radi poslušali, delaven je bil, prijatelj mladine in odraslih, verjetno zato oblasti trn v peti"* (Marc, 1994, 126).

16 *"Naslednji dan so mi dali v podpis dopis, datiran 6. 10. 1951 in izdan od Javnega tožilstva v Tolminu. V njem je bilo rečeno, da v. d. javnega tožilca Bogomil Bedovh uvaja kazensko preiskavo in odreja preiskovalni zapor, preiskavo pa povirja preiskovalnemu pooblaščenцу UDV Tolmin"* (Marc, 1994, 149).

drugi strani pa sta bili vloži odvetnika in sodnika minimalni. Slednji, med katerimi je bilo v obdobju neposredno po vojni tudi veliko nepravnikov, se je pogosto opiral samo na izjave javnih tožilcev, sodbe pa so bile prepisane iz obtožnic, ki jih je pripravila UDV (Režek, 2002, 83).

UDV v Ljubljani je 11. 6. 1951, torej neposredno po aretaciji prvih treh kasneje obtoženih na "tolminskem procesu", napisala poročilo z naslovom "Protidržavna obveščevalna organizacija med duhovniki v okraju Tolmin" (AS, 1). V njem piše: "*S aretacijo kobariškega organista Ludvik Šturma nam je uspelo priti na sled širši obveščevalni organizaciji, s katero so se pečali predvsem duhovniki. / Šturm Ludvik, organist pri prodekanu Kobal Ivanu v Kobaridu, je v času okupacije bil vrbovan s strani GSP-a z nalogo, da se vrine med naše aktiviste in poroča o njihovem delovanju in zvezah s partizani. Takoj po osvoboditvi in času cone A, ga je pridobil dr. Sfiligoj za delovanje proti priključitvi cone A k Jugoslaviji. Za to delovanje ga je dr. Sfiligoj pridobil s pomočjo kobariškega kaplana Pontarja, ki je bil v času okupacije DMB policist, dajal podatke GSP-u, po priključitvi cone A k Jugoslaviji pa je pobegnil v Italijo. V tem času je dr. Sfiligoj pošiljal propagandni material proti priključitvi cone k Jugoslaviji. Oba sta ta material razširjala med ljudmi. / Nekaj dni pred priključitvijo cone A k Jugoslaviji je dr. Sfiligoj dal nalogo organistu Šturmu, da bo še naprej delal za to stvar skupno s duhovniki, katere je organiziral kaplan Pontar. Dal mu je nalogo, da je zbiral podatke, poročila pa pošiljal prek Kobal Ivana iz Livka. V slučaju, da bi ta zveza odpovedala, pa bo prišel k njemu ilegalec, ki mu bo pokazal razpoznavni znak: kroglica z vrezanimi črkami SDZ. Istočasno mu je naročil naj se poveže s župnikom Kragljem iz Livka od katerega bo dobival nadaljna navodila. Takoj po priključitvi cone A k Jugoslaviji, se je omenjeni povezal s Kragljem, ki mu je dal nalogo, naj zbira podatke o številčnosti vojske, o oborožitvi, etc. Posebno mu je naročil naj ugotavlja vse ljudi, ki so povezani s ljudsko oblastjo. [...] / Ker je bila zveza preko Kraglja zaradi njegove aretacije v letu 1948 prekinjena, so za nekaj časa prekinili s vojnim delovanjem. Pozneje je vso stvar vzel v roke prodekan Ivan Kobal. Meseca marca je 1949 pa je Šturm Ludvika obiskal ilegalec iz Italije s razpoznavnim znakom /SDZ/. Prinesel je nova navodila, odnesel pa vohunski material, ki ga je zbral Kobal Ivan. / Čim je bil blok pri Robiču med Italijo in Jugoslavijo odprt, je Šturm oddajal poročila zavita v papir in vložena v maslo direktno pri bloku Pontarju ali njegovim ljudem. Na isti način so dobivali navodila za svoje delovanje v Jugoslaviji. Kaplan Pontar je poslal vprašalnik s cca 20 vprašanji. Med drugimi vprašanji so bila tudi vprašanja o številčnosti vojske, razpoloženju, članih Partije etc. Dobili so nalogo, da obveščevalno službo razširijo v notranjost Slovenije [...] / Izvedli smo tudi aretacijo Hlad Ivana, to pa zaradi tega, ker obstoje možnosti, da bi isti pobegnil. Ob priliki aretacije Kraglja v letu 1948, so vsi zgoraj omenjeni bili pripravljani za pobeg, če bi Kragelj izpovedal o njihovem delovanju. / Preiskava proti Šturmu, Kobalu in Hladu se nadaljuje. V zaporu bomo zaslišali du-*

hovnike Črešonjo in Kraglja. Kragelj je bil aretiran zaradi protinarodnega delovanja v času okupacije, Črešonja pa zaradi protidržavne propagande po osvoboditvi" (AS, 1).

Tako Kragelj kot Črešonja sta bila takrat v zaporu že tri leta, pod pritiskom stalnih zasliševanj. V času tega poročila pa še niso bili aretirani preostali štirje, kasneje obtoženi na procesu.

"Plan" preiskave zoper "skupino dekana Kobala" je bil sledeči: *"Preiskava do sedaj ni dala nobenih rezultatov. Razen Šturma nam o ilegalnih vezah in pošiljanju poročil v Italijo nista ničesar Kobal in Hlad priznala. Zaradi neprimerne ureditve celic v Tolminu ter zaradi kvalitetnejše preiskave smo potegnili navedeno skupino v Centralne zapore. / Z ozirom na aretacijo skupine Kobala, bogoslovca Sivca in aretacijo novih kandidatov bogoslovja Župančiča in Kovačiča, nam je potrebna precizna in sistematična preiskava. Zato predlagamo, da se organizira operativna grupa, katero naj bi vodil preiskovalni referat na čelu s tov. majorjem Bračičem in ob sodelovanju našega referata. Ker pa se bo preiskava razširila tudi na že obsojene pripornike Kragelj Joškota, Končan Leopolda, Češornja, predlagamo, da se navedene tri pripornike privede iz Novega Mesta v Centralne zapore. Navedene bi zasliševal kap. Štef s svojimi pomočniki. S tem bi olajšali preiskavo in skupno koordiniranje. Primerno bi tudi bilo, da bi dali Kraglju v celico agenta 'Treven Karla', kateremu je že Kragelj leta 1949 pripovedoval o zvezah preko meje in o čemer Kragelj še ni bil zaslišan [...]"* (AS, 1).

Na takšen način so aretirali še tri duhovnike (Karl Klinkon, Ljubo Marc in Robert Zadnik) in jih priključili k procesu, medtem ko so nekateri od zgoraj omenjenih odpadli.

Okrožno sodišče v Novi Gorici je na podlagi vseh zaslišanj in dokazov, ki jih je predložila UDV 31. 1. 1952, napisalo obtožnico, ki je obtožene bremenila v štirih točkah, temeljila pa je na zgoraj omenjenem poročilu UDV (PANG, 9).

Zasliševanja in strategije

Kazniva dejanja, ki naj bi jih zagrešili obtoženi, so poskušali dokazati s priznanji obtoženih, izjavami prič in ostalim dokaznim materialom. Med tem materialom so bili časopisi kot *Osservatore romano* (Ivan Kobal), *Slovenski Primorec* (Marc), legalna osebna pisma duhovnikov z druge strani (Hlad, Kobal) ali fotografija zlate maše, kjer so tudi duhovniki, ki so zbežali, skupaj s temi, ki so ostali (Kobal), ali fotografija, na kateri je poleg duhovnika še ameriški častnik iz časa ZVU (Hlad). Prav noben materialni dokaz v sodnem spisu jih ni bremenil neposredno (PANG, 5).

Na dolgih zaslišanjih so Šurm, Kobal, Marc, Klinkon in Zadnik priznali vse, kar jim je bilo predlagano. Sivec je krivdo priznaval samo deloma, Hlad pa je zanikal vse, razen tega, da je prenesel eno ilegalno (osebno) pismo (Čipić Rehar, 2004, 260).

Seveda so bila ta priznanja podana po mesecih izolacije v zaporu in mnogih zaslišanjih. Samo Ljubo Marc, ki je služboval v Drežnici in so ga zaprli kot enega zadnjih (4. 10. 1951), je do konca decembra 1951, torej v dveh mesecih, imel trinajst zaslišanj, ki so trajala tudi po več ur (PANG, 8). Vendar so bila to le zaslišanja, ki so jih zabeležili. Ko primerjamo predloženi sodni material z njegovimi spomini, vidimo, da je bilo zaslišanj veliko več in da so se odvijala tudi v poznih večernih (jutranjih) urah.

Odredba za aretacijo Ivana Hlada je z dne 11. 6. 1951 s strani tolminske UDV, po kateri so ga pripeljali v zapore tolminske UDV "zaradi suma kaznivega dejanja, da je širil protinarodno propagando." Prvi zapisnik so napravili takoj naslednji dan, vendar ga očitno niso zasliševali. Prvo zabeleženo zaslišanje je šele v septembru, tri mesece po vstopu v zapor. V tem času je bil premeščen iz zapora v Tolminu v Ljubljano, kot je bilo nakazano v planu UDV. Po treh mesecih zasliševanja, decembra 1951, je na zadnje vprašanje, ali ima še kaj dodati, odgovoril: "Odnos preiskovalnih organov do mene je bil korekten, vendar strog. Pod tem razumevam, da se me je zasliševalo okoli tri mesece, večkrat tudi pozno ponoči, dostikrat tudi do druge ure zjutraj. Priznanja in izjave, ki sem jih dal v svojih zaslišanjih sem prostovoljno dal, vendar neke stvari so bile drugače formulirane, kot sem jaz mislil in bom na razpravi to razjasnil. V pogledu moje krivice [krivde op. a.] lahko omenim samo to, da se čutim krivega samo za pismo, ki sem ga pisal duhovniku Novaku¹⁷ v Italijo [...] potem pa sem mu dal na znanje naj se ne bi vrnil nazaj v FLRJ. Vendar mislim, da to ni nobena takšna stvar, ker je mož polnoleten, ker bi jaz lahko pisal tudi predsedniku ZDA g. Trumanu [...] ker je vprašanje, če bi me poslušal, oz. če bo šel iz Bele hiše na moje pismo [...]" (PANG, 6).

Postavljena vprašanja so bila pri vseh zaslišancih podobna, prav tako formulacija odgovorov vseh zaslišancev, kar nam daje slutiti tudi Hladova opazka glede njegovih odgovorov. Ti so bili reformulirani v jezik tajne službe oziroma takratne oblasti. Zato nam njegovi odgovori ne sporočajo vedno tistega, kar je res povedal oziroma hotel povedati. Njihovi odgovori so šli skozi ideološko rešeto, tako da so bili enostavni in na procesu "uporabni". Zato takšna podobnost med vsemi odgovori zaslišancev.

Kot primer smo vzeli eno (najbrž prvo) zaslišanje župnika v Logu pod Mangartom, Ivana Hlada, iz 17. 9. 1951, torej več kot tri mesece po njegovem vstopu v zapor. Ivan Hlad se je rodil 13. 10. 1913 v Dupljah in je končal bogoslovje leta 1939. Še isto leto je bil nastavljen za kaplana v Bovcu, leta 1942 pa za župnika v Log pod Mangartom, kjer je služboval do svoje aretacije. Pred priključitvijo septembra 1947 je tudi sam razmišljal o odhodu v Italijo, vendar se je premislil, kot je povedal na

17 Mons. Alojzij Novak (1881–1967), takrat kanonik v Gorici. V letih 1945–1948 je bil urednik Slovenskega Primorca, prej pa dekan v Črničah. Po priključitvi je ostal v Gorici. V pismu mu je Hlad svetoval glede premoženja, ki ga je Novak imel v Jugoslaviji, in mu napisal, naj se ne vrne v Jugoslavijo.

javnem procesu, zaradi besed profesorja Janžekoviča, da *"mora vsak duhovnik ostati na svojem mestu, četudi je preganjanje vere, ker je dolžan, da ostane v domovini in mora biti pripravljen na mučeništvo, to pa raje kot da napravi vtis narodnega izdajalca. Te besede prosim, da se posebej protokolirajo"* (PANG, 12). V stanovsko društvo CMD se je vpisal leta 1949, kot je povedal na zaslišanjih, po tem, ko sta ga večkrat v župnišču v Logu pod Mangartom obiskala dva agenta UDV iz Tolmina in ga "prepričala" (PANG, 6).

Zasliševalec se je na začetku usmeril v njegov odnos do okupatorjev in narodnoosvobodilnega boja (PANG, 6). Hlad mu je povedal nekaj anekdot, ki jih je imel z italijanskim poročnikom do leta 1943 in pojasnil, da se zanj italijanska okupacija ni bistveno razlikovala od obdobja med obema vojnama, *"namreč, kar se tiče značaja Italijanov, kajti bil sem jih vaju že od preje. Razumljivo je, da s tem ne mislim reči, da nisem trpel med vojno. Ker so nas vsled osvobodilnega pokreta in narodne zavesti Italijani zelo sovražili. [...] Ko je prišel v Log pod Mangrtom italijanski kapetan Vittore, s svojo vojaško posadko 250 mož. [...] me je vprašal, kako se počutim v tej vasi in sem mu rekel, da dobro. Nato je začel pripovedovati, da v vasi res ni tako dobro, ker so pred kratkim izvršili tri ali štiri napade na njihove vojake. Nato mi je še povedal, da je dobil od fašistov in karabinjerjev, ki so bili v vasi že od prej informacije, da je treba v Ložane postreliti, mene pa obesiti. Povedal mi je, da se bo posluževal tudi prekega suda. [...] Istega leta je prišel k meni in mi povedal, da je treba slovenske pridige popolnoma odpraviti in vpeljati italijanske. Jaz sem mu odgovoril, da mu tega ne bom mogel ustreči. [...] Po prihodu Nemcev sem bil aretiran na predvečer požiga Strmca in pa streljanja talcev v Strmci in požiga Koritnice. To je bilo meseca oktobra. Ko so me aretirali, so me imeli celo noč zaprtega v Sp. Logu za talca. [...] Zjutraj so zažgali z zažigalnimi bombami vas Strmec, ostanke vasi pa so še naknadno porušili. Ob tej priliki sta bili v hiši zažgani dve ženi. Zjutraj sem vprašal nemškega oficirja, če smem iti maševati. Odgovoril mi je, da lahko grem, ampak da me bo prišel potem vojak SS poklicat, ko me bodo rabili"* (PANG, 6).

V njegovem odgovoru je vidna tudi vloga, ki jo je imel duhovnik v času okupacije v lokalnem okolju in v stikih z vsakokratno oblastjo, kar se je pokazalo tudi kasneje, v času Zavezniške vojaške uprave. Ta vloga je bila dostikrat posredniška in od njega samega je bilo odvisno, kako bo "krmaril" med okupatorji, navadnimi ljudmi in vsakdanjim življenjem skupnosti ter uporniki (partizani). Na to nakazuje tudi njegov odgovor glede italijanske okupacije, ki se po njegovem mnenju ni nič razlikovala od obdobja med obema vojnama. Vendar je imel zasliševalec drugačne informacije, ki jih je UDV pridobila na terenu, s katerimi mu je postregel in ga vprašal o njihovi resničnosti. Hlad je odgovoril: *"Na vprašanje ali sem imel v času okupacije v resnici sovražen odnos napram partizanskemu pokretu izpovem, da to ni resnica, temveč da sem za ta pokret še materialno in denarno prispeval. To pa iz razloga, ker sem bil čuteč Jugoslovan, na drugi strani pa sem močno čutil pritisk od*

Italijanov, ki so nam delali razne nacionalne krivice" (PANG, 6). Potem se njegova pozornost preusmeri na čas ZVU. Zanimali so ga predvsem stiki, ki jih je imel z angloameriškimi vojaki in guvernerjem v Bovcu, kolikokrat se je z njim vozil v avtu, kaj sta se pogovarjala, kakšne podatke jim je dajal itd. Stike, ki jih je imel z ameriško upravo, najlažje spet opredelimo kot posredniške: v zvezi s socialno pomočjo, razdeljevanjem pomoči UNNRE... V zvezi z vlogo, ki jo je imel v svojem okolju, je zanimivo tudi pismo, ki ga je v imenu njegove vaščanke (ta namreč ni znala angleško) po priključitvi poslal ameriškemu vojaku v ZDA. Ta ga je v pismu diskretno obvestila, da je sedaj poročena, in se mu zahvalila za paket, ki ji ga je poslal. S strani zasliševalca je bilo to seveda dojetje kot potrjeno o možni špijonaži. Vendar ga je, še preden je prešel na to področje, zanimalo, zakaj je bil proti priključitvi k Jugoslaviji, kar naj bi tudi javno govoril. Vendar se župnik Hlad ni pustil zмести. Odgovoril mu je s pomočjo besednjaka takratne oblasti: "zakaj sem nasprotoval priključitvi Primorskega k FLRJ, izpovem, da to ni resnica. Svojo trditev opiram na sledeča dejstva: izšla je parola, da sta duhovnik in zdravnik na vasi dva človeka, ki najbolj prisluškujeta, odnosno imata najtesnejše stike z delavnim ljudstvom in najtemeljiteje poznata ljudske želje. Na podlagi tega dejstva je vlada FLRJ poslala v Slov. Primorje nekega opolnomočenega svojega zastopnika z zlato knjigo in pozvala primorsko duhovščino, da naj s svojimi podpisi podpre vlado FLRJ, ki je stremelo v tem, da se priključi [...]. V tej zlati knjigi se lahko vsakdo prepriča, da je župnik Hlad Ivan jasno izpričal svojo narodno zavednost s svojim podpisom" (PANG, 6). Vendar je imel zasliševalec informacijo, da je govoril, da bodo ljudje ob priključitvi nesrečni: "Take razgovore sem dejansko slišal in skušal njihove težnje razumeti, da se priključitve k FLRJ bojijo, ne zaradi narodnostnih ozirrov, ker ljudstvo je bilo narodno zavedno, ampak zgolj iz ekonomskih ozirrov. To je mogoče kdo napačno razumel in me prikazal v napačni luči. Namreč dejstvo je v resnici to, da če ne bi vlada FLRJ dovolila prehoda v Italijo, bi se moralo ¾ prebivalstva vse bovške kratko malo izseliti proč" (PANG, 6). Bovško, še zlasti Log pod Mangrtom in Strmec, je bilo ekonomsko popolnoma odvisno od rudnika svinca v Rajblju, ki je ostal po priključitvi septembra 1947 v Italiji. Skrb prebivalstva pred priključitvijo je bila zelo velika, prav tako negotovost v zvezi z delom in prehajanjem meje po priključitvi.

Rudarji so bili tisti, ki so po priključitvi župniku Hladu omogočali menjavo dobrin z Italijo in stik z ljudmi, ki so ostali na drugi strani. Večina zasliševanja je bila posvečena tem stikom z rudarji, ki so dnevno migrirali v rudnik na italijansko stran. Vendar mu kaj več od pisma, ki ga je priznal, in dovoljene menjave dobrin niso mogli dokazati. Hlad je od leta 1943 pa vse do priključitve leta 1947 hodil v Rabelj maševati in spovedovat tamkajšnje Slovence, torej je imel tam stike, ki so se s postavitvijo nove meje prekinili, tako so mu rudarji služili kot posredniki.

Zasliševalec se je stalno vračal v obdobje vojne in ZVU ter ga spraševal o njegovih stikih z okupatorji in ameriški častniki, katerim naj bi posredoval podatke. Zelo natančno je moral odgovarjati na vprašanja o duhovnikih v bovški dekaniji, še posebej o tistih, ki so leta 1945 sem prišli iz ljubljanske pokrajine. Med zaslišanjem je večkrat potožil, da je utrujen in ga boli glava, vendar so kljub temu nadaljevali in vedno znova ponavljali vprašanja. Iz zapisnika se čuti stiska zaslišane: *"Meni je znano, kaj bi vi radi od mene. Radi bi mi dokazali zveze z inozemstvom, pa se vam ne bo posrečilo. Večjega ilegalnega pošiljanja preko meje se nisem posluževal, ker sem se zavedal, da bi se vsakogar, ki bi se ga dobilo, smatralo za vohuna. Če pa sem obvestil g. Novaka sem storil dobro delo, kajti drugače bi pa padel v tako nesrečo, v kakršni se sedaj nahajam sam"* (PANG, 6). Maslo v zameno za solato, pomaranče, limone in podrobne dobrine, ki se jih v Jugoslaviji ni dobilo, ilegalni listek župniku v Trbiž, da mu kupi dežni plašč, obleka, ki jo je dobil iz Italije, vse to je bilo predmet zanimanja zasliševalca.

Potem se je zasliševalec usmeril na (dovoljene) pisemske stike z duhovnikom (prijateljem), ki je pred priključitvijo emigriral v Gorico in ki se je v pisemskih podpisoval s psevdonimom,¹⁸ vendar zaradi spomina na semeniška leta. To je seveda zmotilo UDV, ki je v tem prepoznala šifro. Vendar so bila tudi ta pisma "nedolžna", izogibala sta se politiki in se ukvarjala v njih predvsem z materialnimi stvarmi, ki jih Hlad potrebuje. Ker pa si je dopisoval z nekom, ki se je med vojno kompromitiral, je bila pozornost še toliko večja. S te perspektive je domneva, da se je oblast maščevala nad "nedolžnimi" duhovniki, ki so po priključitvi ostali (Čipić Rehar, 2004, 597), za "grehe" tistih, ki so pred priključitvijo pobegnili, pravilna.

Vendar Hladu kaj več od stika s prijateljem iz časov semenišča niso mogli dokazati. Hlad je bil kriv zgolj zato, ker je obstajala možnost, da bi "vršil špijonažo in širil sovražno propagando."¹⁹ Kriv je bil zato, ker je ostal v Jugoslaviji in se je v svoji vasi (politično) izpostavljaj in ker je bil duhovnik Katoliške cerkve, ki je bila leta 1952 na višku spora s socialistično Jugoslavijo.

Zapisnik o zaslišanju ima osemindvajset tipkanih strani, vendar ne omenja ure pričetka in konca zaslišanja. Verjetno je trajalo več ur, v nekem trenutku pa so bili prisotni celo trije zasliševalci. Kaj si je duhovnik Hlad mislil o zaslišanju, lahko

18 Mirko Mazora je bil med drugo svetovno vojno župnik na Srpenici in je konec leta 1944 pobegnil v Gorico.

19 Že Hannah Arendt je v svojem delu Izvori totalitarizma na prenikav način izpostavila dejstvo, da Stalin pri fabriciranju obtožb na montiranih (moskovskih) procesih ni upošteval, kar je nekdo storil, ampak kar bi nekdo v določenih okoliščinah utegnil storiti. Da ne bo nesporazuma: ne vzpostavljam neposredne povezave med montiranimi procesi za časa Stalina in našim procesom (prav tako konkretnega procesa in celotnega obdobja po drugi svetovni vojni v Jugoslaviji ne vidim in ne uvrščam v mnogočem (teoretsko) problematičen in politično pogosto izrabljan pojem totalitarizem, na način, kot to počnejo nekateri raziskovalci v Sloveniji), pač pa opozarjam na strukturno podobnost pri dokazovanju krivde (Arendt, 2003, 517).

razberemo iz pripombe, ki sta jo zasliševalca pripisala ob koncu zaslišanj: *"Zasliševalca sta bila v toku zaslišanja prisiljena, da sta obdolženca opozorila na dostojno ponašanje in na logično in resno odgovarjanje na postavljena vprašanja, kar obtoženi Hlad ni izvajal, temveč je hotel s posmehovanjem in neprimernimi izreki izmaličiti zasliševanje. V začetku zaslišanja je uporabil motiv, češ, da je ponosen, da je zaprt, ker tudi s tem koristi katoliški cerkvi. Rekel je, da s tem, da je zaprt, tudi on opozarja svet, da v Jugoslaviji ni verske svobode in da se vodi proti njemu borbo, kot borbo proti duhovniku"* (PANG, 6).

ZAKLJUČEK

UDV v Ljubljani je 7. 2. 1952 pristojnemu ministru poslala obtožnico Okrajnega javnega tožilstva v Novi Gorici proti "tolminski skupini duhovnikov". V priloženem dopisu ga je obvestila, da bo proces potekal v Tolminu v prostorih okrajnega sodišča in da so o procesu razpravljali že na vseh masovnih sestankih v okraju ter poskrbeli vse potrebno, da na procesu *"ne bi prihajalo do incidentov."* Prav tako so mu sporočili, da je dr. Toroš²⁰ prosil, da bi pri procesu prisostvoval kot poslušalec, *"zato bomo lahko dejstvo, da se bo proces dejansko vršil brez potrebnega hrupa, izrabili za utrditev dr. Toroša"* (AS, 1). V dopisu nadalje piše: *"Kljub temu, da bi procesu le prisostvovali nekateri novinarji / Vrečar iz "Ljubljanskega dnevnika" in tudi Saje Franček, poteka procesa in vsebine ne bomo publicirali ... Poleg tega bosta v dogovoru s I. oddelkom prisostvovala procesu tudi dva agenta iz Gorice, politično neeksponirana, ki bi po dogovoru z nami razširjala vesti med takozvano "sredino" v Gorici"* (AS, 1).

Ljubo Marc se je dneva, preden se je pričelo sojenje v Tolminu, v svojem hudomušnem zapisu tako spominjal: *"11. marca 1952 so nas na dvorišču le s težavo stlačili v 'marico'. Naša skupina obtožencev namreč ni bila kar tako! Razen Sivca in Zadnika smo bili vsi kar krepki. Šturma, organista, je bilo precej skupaj. Hlad je bil kakor klada, Kobal mu je bil podoben in jaz tudi širok, če že ne visok. / Odpeljali so nas v Tolmin in namestili v stari ječi. Takoj naslednji dan mi je major Žmavc ves vesel prinesel obtožnico, da naj jo preberem. / Že popoldne je bil spet pri meni in me spraševal, kakšen vtis je naredila name prej pa mi je prijateljsko polagal na srce, da lahko na obravnavi nastopim kot priča zoper ostale in bom prost. 'Nikdar in nikoli' sem odgovoril. 'Bomo pa še naprej skupaj. Za nobeno ceno nočem lagati zoper nikogar [...]' – 'Vaša volja, kakor hočete!' Nato je spet vprašal: 'No, kaj pa pravite glede obtožnice?' 'Gospod major, nisem vedel, da ste taki romanopisci. A nekaj v tej obtožnici manjka! Kje so ženske?' / 'Hudiča Marc, saj smo iskali! Ena iz Drežnice se je trkala na prsi, da je bil gospod Marc poštenjak. Za Hlada ni misliti, saj spričo*

20 O odnosu med UDV in apostolskim administratorjem glej Pelikan, 2009.

politike ni imel smisla za kaj drugega. O Kobalu niti ne govorim [...] 'Hvala Bogu, kar oddahnil sem se' (Marc, 1994, 159–160).

Na procesu, ki je potekal v Tolminu med 13. in 19. marcem 1952, je bil Ivan Hlad obsojen na 16 let strogega zapora in štiri leta odvzema državljskih pravic. Ivan Kobal je dobil največ, osemnajst let strogega zapora, Ludvik Šturm in Ljubo Marc deset, Karl Klinkon devet, Stanislav Sivec tri in Robert Zadnik eno leto strogega zapora. Sodba in obtožnica javnega tožilca se ni bistveno razlikovala od začetne obtožnice, ki so jo sestavili na UDV.

Prvo, zgoraj opisano in analizirano zaslišanje Ivana Hlada, se je končalo z vprašanjem o obdobju druge svetovne vojne in nemškimi požigom vasi Strmec. Torej v času, v katerem se je nova oblast vzpostavljala in iz katerega je (upravičeno) črpala svojo legitimiteto. Zato so zasliševalci tudi vedno začeli s tem obdobjem.

Tisti pripadniki klera, ki so po vojni bivali in delovali na območju cone A, so imeli dober vpogled v razmere v Jugoslaviji, ki so bile za vernike, predvsem pa za delujoče znotraj cerkvene hierarhije, vedno slabše. V tem času so imeli dostop do verskega tiska in so se tudi bolj ali manj javno izrekli do metod nove oblasti onkraj morganove linije. To seveda ni ostalo neopaženo.

Bogoslovec Ivan Sivec, obsojen na tolminskem procesu na tri leta zapora, se je v pogovoru o tem obdobju izrazil: *"Seveda, na Primorskem smo bili vsi za domovino. Toda, na drug način. Saj ni samo en način vladanja. Jih je tisoč lahko. In takrat je pač partija vodila vse skupaj. In začeli so potem posamezne duhovnike že med vojno. Potem, ko so dva kaplana v Cerkvem pobili, so jih razglasili kot največja zločinca in izdajalca. [...] No, in ko je prišla svoboda, je prišla z nekim grenkim priokusom. To smo živeli kot nek [...]. Zdaj pa imaš, si misliš. Z nekim priokusom grenkobe. Tisti, ki so bili špekulanti, so špekulirali, prikupi se pač tistemu, ki ima oblast. Mi smo pa gledali, pošteno živeli in poskušali za narodnost in vero, brez kompromisov, ampak ne da bi koga izzivali. Torej je bila grenkoba"* (Sivec, 2007).

To je seveda perspektiva duhovnika posameznika, ki je po priključitvi ostal v Zgornjem Posočju, ta zorni kot gledanja ("vživljanja") je imel v tem prispevku ves čas prednost.

Za še boljše razumevanje okoliščin in obdobja, v katerem se je proces odvijal, pa bi vsekakor bilo treba več prostora posvetiti daljšemu trajanju in posameznikom ljudske oblasti ter njihovim "kontekstom" (kar je bilo na tem mestu samo nakazano), predvsem pa tudi tistim, ki so pred novo stvarnostjo v Jugoslaviji pred septembrom 1947 pobegnili.

THE DILEMMAS OF PRIESTS IN THE UPPER SOČA VALLEY AFTER WWII
FROM THE PERSPECTIVE OF THE TOLMIN TRIAL*Marko KLAVORA*

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

e-mail: marko.klavora@zrs.upr.si

SUMMARY

This contribution presents the "dilemmas" posed to priests from the Upper Soča valley who remained in Yugoslavia after the end of WWII and the annexation of Primorska on September 15, 1947. The main part of the article discusses the main participants of the "Tolmin trial", which took place before the court in Tolmin between March 13 and 19, 1952. During the period after WWII, the authorities put overwhelming ideological and political pressure on the clergy – the "Tolmin trial" (and several other similar political trials after WWII) was an example of an uneven battle of organized authorities, as representatives of a certain ideology, against somewhat isolated individuals – priests – representing the Catholic Church which rejected the ideology in power. However, the aforementioned only describes a single level of occurrences. Another level, which certainly held some significance for individual priests in the Upper Soča valley, was the shift in their social status, as they were assigned by the new authorities (or rather an attempt was made in this direction) a radically different role in relation to their environment from the one they used to play before WWII. However, this change proceeded neither as smooth nor as fast as was intended by the authorities. In the sense of the two levels indicated above, this article on priests who stayed in the Upper Soča valley after the annexation in 1947 is largely an attempt to become acquainted with a certain (micro) experience, a perspective, and point of view. The article does not devote much attention to the establishment of the guilt or innocence of the priests convicted in the trials, but rather concentrates on the logic of the main source (trial material) as such: where was the focus of the authorities when investigating the potential guilt of imprisoned priests through the secret police (UDBA) activities? On the other hand, the author focuses primarily on the ways the priests tried to challenge the accusations on the part of UDBA about their activities during and after WWII while they were interrogated. The strategies of both sides are discussed.

Key words: priests, Catholic Church, political trials, 1945–1953, Upper Soča valley, Tolmin trial

VIRI IN LITERATURA

- AS, 1** – Arhiv Slovenije, AS 1931, fasc. 529, Tolminski proces, 1. razna poročila o preiskavi.
- Cimprič, D. (2007):** Danilo Cimprič, 1924–2008, župnik v pokoju (Volče), ustno izporočilo, zvočni zapis in transkripcija pri avtorju.
- Kragelj, J. (1990):** Moje celice. Ljubljana, Družina.
- Kragelj, J. (1997):** Leta dozorevanja. Gorica, samozaložba.
- Marc, L. (1994):** Črepinje. Spominjanje primorskega duhovnika 1940–1958. Celje - Gorica, Mohorjeva družba - Zadruga Goriška Mohorjeva.
- Marc, L. (2007):** Ljubo Marc, r. 1920, župnik v pokoju (Bilje), ustno izporočilo, zvočni zapis pri avtorju.
- Medvešček, S. (2007):** Stanislav Medvešček, r. 1928, župnik v pokoju (Anhovo), zvočni zapis in transkripcija pri avtorju.
- PANG, 1** – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici (PANG), PANG - 486 (OK KPS Tolmin), fasc. 11, kartoteka Kodermac Alojz.
- PANG, 2** – PANG, PANG - 486 (OK KPS Tolmin), fasc. 30., Zapisniki in poročila.
- PANG, 3** – PANG, Okrožni komite KPJK za Vzhodno Primorsko, fasc. 3, Demonstracije proti kaplanu v Tolminu, 13. 8. 1946.
- PANG, 4** – PANG, PANG - 974, fasc. 18, mapa Jožka Kraglja.
- PANG, 5** – PANG, PANG - 974, fasc. 74.
- PANG 6** – PANG, PANG - 974, fasc. 74, mapa Ivan Hlad.
- PANG, 7** – PANG, PANG - 974, fasc. 74, mapa Ivan Kobal.
- PANG, 8** – PANG, PANG - 974, fasc. 74, mapa Ljubo Marc.
- PANG, 9** – PANG, PANG - 974, fasc. 74, Obtožnica.
- PANG, 10** – PANG, PANG - 1014, fasc. 25, mapa 4, Opis delovanja komunistov v Logu pod Mangartom.
- Sivec, S. (2007):** Stanislav Sivec, r. 1926, župnik v Prvačini, ustno izporočilo, transkripcija zvočnega zapisa pri avtorju.
- Slovenski Primorec (2009):** Naš List, 29. 8. 1945, 1.
- ŠAK** – Škofijski arhiv Koper, Zapuščina Franca Rupnika, Tolminski proces, zapis, 24. 4. 1997.
- TM, 1** – Tolminski muzej, Župnijska kronika Tolmin, fasc. 2, 6. del.
- Arendt, H. (2003):** Izvori totalitarizma. Ljubljana, Študentska založba.
- Bajc, G. (2000):** Slovenski Primorec in razhajanja s Primorskim dnevnikom. *Annales. Series historia et sociologia*, 10, 1. Koper, 139–152.
- Bloch, M. (1998):** Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic. Ljubljana, Studia humanitatis.

- Cuffolo, A. (1985):** Moj dnevnik z važnimi dogodki od leta 1938 do leta 1946. Čedad, Dom.
- Čipić Rehar, M. (2004):** Življenje duhovnikov po drugi svetovni vojni na severnem Primorskem 1945–1945. V: Friš, D. (ur.): Hartmanov zbornik. Maribor, Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča, 585–605.
- Čipić Rehar, M. (2005):** Odbor duhovnikov članov OF oziroma Cirilmetodijsko društvo na Primorskem v letih 1945–1952. Kronika, 53, 1. Ljubljana, 91–106.
- Čipić Rehar, M. (2007):** Cerkev in oblast na Primorskem v letih 1945–1953. Ljubljana, Družina.
- Dragoš, S. (2002):** J. E. Krek – Zamujena priložnost za RKC?. V: Šelih, A., Pleterški, J. (ur.): Država in cerkev. Izbrani zgodovinski in pravni vidiki. Ljubljana, SAZU, 285–298.
- Gabrič, A. (1997):** "Ponekod je bila izvedena novoletna jelka šele na intervencijo tamkajšnjih komitejev partije". V: Luthar, O., Likar, V. (ur.): Historični seminar II. Ljubljana, Založba ZRC, 109–121.
- Griesser-Pečar, T. (2005):** Cerkev na zatožni klopi. Ljubljana, Družina.
- Kerševan, M. (1989):** Religija in slovenska kultura: ljudska religioznost, civilna religija in ateizem v Sloveniji. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete - Partizanska knjiga.
- Kurnjek, B., Maučec, M., Mozetič, I. (1999):** Dnevno časopisje o duhovniških procesih na Slovenskem 1945–1953. Ljubljana, Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti UL.
- Mlakar, B. (2000):** Dr. Ivo Juvančič – vodilna osebnost Goriške. Primorska srečanja, 24, 228. Nova Gorica - Koper - Idrija, 262–264.
- Nemec, N. (1997):** Kobarid v coni A ZVU Julijske krajine (1945–1947). V: Likar, Z. (ur.): Kobarid. Kobarid, Kobarški muzej, 205–217.
- Pelikan, E. (2001):** Virgil Šček v luči usode političnega katolicizma na Slovenskem. V: Pelikan, E. (ur.): Življenje in delo primorskega krščanskega socialca Virgila Ščeka. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, 21–29.
- Pelikan, E. (2002):** Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Ljubljana, Nova revija.
- Pelikan, E. (2007):** Mihael Toroš in nadškof Carlo Margotti. V: Torošev simpozij v Rimu. Celje - Rim - Ljubljana, Celjska Mohorjeva družba - Slovenska teološka akademija - Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti UL, 219–231.
- Pelikan, E. (2009):** Dr. Mihael Toroš – primorski duhovnik med državnimi in cerkvenimi oblastmi. Acta Histriae, 17, 4. Koper (v tisku).
- Pirjevec, J., (1995):** Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper, Založba Lipa.

- Ramet, S. P. (1998):** Nihil Obstat. Religion, Politics, and Social Change in East-Central Europe and Russia. Durham - London, Duke University Press.
- Režek, M. (1999):** "Vprašanje svobodne vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikana". *Zgodovinski časopis*, 53, 3. Ljubljana, 367–390.
- Režek, M. (2002):** Neodvisnost sodstva na preizkušnji. Pravosodje in sistem politične kazenske represije v Jugoslaviji (1948–1959). *Zgodovina za vse*, 9, 1. Celje, 81–92.
- Režek, M. (2005):** Med resničnostjo in iluzijo. Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948–1958). Ljubljana, Modrijan.
- Rosa, J. (1997):** Slovenska duhovščina na Goriškem v dokumentih Komunistične partije v obdobju 1945–1965. V: *Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj*. Gorica, Istituto di storia sociale e religiosa - Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, 327–348.
- Rotar, Z. (1976):** Katoliška cerkev in država v Jugoslaviji 1945–1973. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Rupnik, F. (1997):** Tolminski duhovniški proces leta 1952. V: Dolenc, J. (ur.): *Tolminski zbornik 1997*. Tolmin, Tolminski muzej, 538–542.
- Strle, U. (2009):** Bila je preprosto sreča, da sem prišla v Kanado. O razlogih za selitve skozi Stankino življenjsko zgodbo. V: Milharčič Hladnik, M., Mlekuž, J. (ur.): *Krila migracij. Po meri življenjskih zgodb*. Ljubljana, Založba ZRC, 89–117.
- Šturm, L. (1998):** O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1945–1990. V: Jančar, D. (ur.): *Temna stran meseca*. Ljubljana, Nova revija.
- Troha, N. (1995):** Politične usmeritve med primorskimi Slovenci v coni A Julijske krajine (1945–1947). *Zgodovinski časopis*, 49, 3. Ljubljana, 455–469.
- Troha, N. (1998):** Slovenski primorski duhovniki in njihov odnos do novih slovenskih meja (1945–1947). *Acta Histriae*, 6. Koper, 139–156.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- Verginella, M. (1998):** Istrsko podeželje v vrtincu revolucije. *Acta Histriae*, 6. Koper, 203–214.